

СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Наголошено, що толерантність за своїм походженням є явищем соціальним. Вона функціонує як цивілізований принцип міжсуб'єктних відносин у гетерогенному суспільстві. Апелюючи до цінностей свободи, основоположних прав людини і плюралізму, толерантність виступає засобом деконфліктизації суспільно-політичного життя і тим самим орієнтує його розвиток на досягнення демократичної єдності та соціальної солідарності.

Ключові слова: толерантність, суспільство, спільність, соціальна цінність, свобода, дискурс.

В теперішніх умовах загострення кризових явищ в українському суспільстві та чергової спроби здійснити в ньому глибинні якісні перетворення з орієнтацією на сучасні європейські стандарти значно посилив свою дію конфліктний потенціал суспільних протиріч – об'єктивних і суб'єктивних, реальних і уявних, поточних і таких, що мають історичне коріння, явних і латентних, породжених внутрішніми проблемами і привнесених з допомогою пропагандистських маніпуляцій ззовні. Отож стає все більш затребуваним звернення до соціоконструктивного потенціалу толерантності. Ще більш актуалізують це питання негативні наслідки дегуманізації нашого життя і моральної дезорієнтації деякої частини людей, тиск настроїв радикалізму на чинні інститути держави, влади і демократії.

Зазначимо, що останнім часом увага до толерантності загалом, і до соціальної цінності її, зокрема, дещо послабшала. Загально визнаним залишається розуміння значення толерантності для досягнення суспільної злагоди. Так, у новітньому енциклопедичному словнику-довіднику

наголошено, що толерантність виступає системою установок і ціннісних орієнтирів, відносно котрих формуються відповідні нормативні критерії досягнення гармонійного поєднання суспільних поглядів щодо певного явища, засноване на безпосередній взаємоповазі до позиції кожного члена соціуму [1, с. 287]. Однак розгорнутих досліджень соціоконструктивних можливостей толерантності, особливо в контексті політичних викликів сьогодення, практично не велось, хоча й започатковані непоодинокі практичні акції у цьому напрямі. Заповнити деякою мірою цю прогалину автор вважає за мету даної статті.

Почнемо з того, що власне під соціальною цінністю звичайно розуміється у широкому сенсі значущість явищ і предметів реальної дійсності з точки зору їх відповідності або невідповідності потребам суспільства, соціальної групи, особистості, а у вузькому сенсі – певні моральні й естетичні імперативи, що вироблені людською культурою і які є продуктами суспільної свідомості.

На соціоконструктивній ролі толерантності наголошували багато вчених, починаючи ще з далекого минулого. Оскільки в моделі афінської демократії, організованої за принципом «загального блага» і особливого публічно-суспільного процесу відповідно до формули «що стосується всіх, повинно бути й схвалене усіма», категорія «інший» належала до сфери політики, то й лінія поведінки до нього зумовлювалась місцем цього індивіда в політії. Стосовно вільних громадян високо оцінювалась взаємна терпимість як основа дружби у політичних відносинах, як фундамент суспільної стабільності (Арістотель), як одна з передумов бойового духу населення у боротьбі з ворогом і життєздатності самої держави (Перикл)[2, с. 106 – 107]. Підтвердженням того, що за умов демократії саме толерантність виступає механізмом консолідації гетерогенного суспільства, стало розроблення в давньогрецькій думці поняття *politeia* як концептуалізації моделі участі й згоди [3, с. 120].

В новітній час Ф. Тьонніс, розділивши відносини в спільноті і відносини в суспільстві, показав, що другі спираються на раціональний обмін через усвідомлювану корисність для його учасників. Завдяки цьому суб'єкти всіх

рівнів можуть плідно взаємодіяти на практиці попри розходження і навіть взаємну несумісність. Ця думка набула в Е. Дюркгейма вигляду вчення про органічну солідарність, що заснована на розподілі праці і виникаючої з цього взаємній залежності членів суспільства. В світлі цього толерантність постала не як зумовлена якимись індивідуальними властивостями чи збігом обставин доброзичливість у взаєминах, а як похідна від самої природи міжсуб'єктних трансакцій в умовах сучасного типу суспільства з його всезагальною (прямою чи опосередкованою) залежністю одних від інших і корисною віддачею від цього для всіх.

З утвердженням інституту прав людини як моральної та культурно-правової основи ставлення до життя та свободи кожного, як того, що окреслює кордони між приватним простором як зоною невтручання з боку інших і тим, на що поширюється державна влада, з перетворенням суспільства на «*community of communities*» (А. Етціоні) – спільноту спільнот [4, р. 204], толерантність як принцип взаємодій у такому плюралістичному середовищі перетворюється фактично на єдиний надійний їх фундамент, оскільки орієнтує його учасників на силу раціонального аргументу, який перемагає у громадському дискурсі, до якого, в свою чергу, можуть вільно долучатись усі зацікавлені суб'єкти.

Однак цілком очевидним є той факт, що не всі суперечності можуть бути описані і розв'язані логіко-раціональним шляхом. Дослідниками формулюється парадокс толерантності – коли одночасно стверджується її необхідність в демократичних суспільствах, і її неможливість як зреалізованого ідеалу, що, зокрема, свідчить про недостатньо глибоке усвідомлення ролі феномену відмінності [5, р. 1]. Інший парадокс виникає, коли у разі дилеми, що постає перед індивідом, як поєднати прагнення максимізувати власні вигоди з вимогою дотримуватися рівності з іншим, як сумістити коло дозволених дій щодо до Іншого, якщо виходити з Кантівської вимоги бачити в ньому не засіб, а мету, адже в трансакціях такий Інший за визначенням постає як об'єкт, а не як мета? [6, р. 14 – 17].

У зв'язку з цим у руслі критики класичної ліберальної толерантності висловлюється Е. Макінтайр, який вказує, що спір навколо моральних цінностей спір «відбувається постійно ... і ... не може завершитися. Схоже, що в нашій культурі не існує раціональної гарантії моральної згоди» [7, с. 11]. На прикладі співставлення аргументів на користь абортів, вчений показує їх принципову несумірність, адже один з них апелює до поняття справедливості, другий – до прав людини, а третій – до свободи. Не існує якоїсь ієрархії значущості всіх цих аргументів і тому неможливо відповісти на питання, який з них є більш важливим. Але відповідь така має бути – вона необхідна і для окремого індивіда, і для соціуму.

Підміна толерантного, як заснованого на силі морального аргументу, ставлення до деякої сукупності людей інститутом групових прав різноманітних меншин, на основі яких здійснюється багато соціально-духовних практик мультикультуралізму, призводить до внутрішньо суперечливого переплетення імперативів моралі і вимог права, і врешті-решт – до конфлікту між ними. Назовні він маніфестує себе як розчарування у можливостях мультикультуралізму як політики, яку проводили європейські країни щодо мільйонів своїх нових постійних мешканців і громадян з числа колишніх мігрантів. Розв'язання його на основі компромісу завжди можна інтерпретувати як несправедливі і тому невинно від офіційних осіб вже звучали публічні відмови від такої політики.

Як видно з наведеного вище, може скластись враження стосовно обмеженого соціоконструктивного потенціалу толерантності. У зв'язку з цим скажемо, що критика її цінності з вуст деяких теперішніх політиків України не є абсолютно новим явищем. Свого часу ще в марксизмі був сформульований принцип непримиренності до буржуазної ідеології: «Питання стоїть так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут немає» [8, с. 39], який перетворився в сталінській системі на засіб духовно-морального виправдання винищення будь-якої свободи думки, репресій проти тих, хто терпимо ставився до інакомислення. Іншим супротивником толерантності як здобутку

лібералізму став консерватизм. Р. Керк писав, що лібералам бракує мудрості, вони не зважають на ризик непередбачуваних негативних наслідків і не розуміють, що існує трансцендентний моральний порядок у суспільних справах, який встановлений і керується Божественним провидінням. Тому не слід людині вдаватись до нововведень у моралі, а в політиці «краще покладатися на прецедент, заповіт чи навіть на упередження» [9, с. 7].

Ми маємо розуміти, що будь-яке догматично-авторитарне мислення і побудована ньому практика політичного радикалізму та/або ідеологічної винятковості, є закритими системами з жорстко фіксованою бінарною опозицією «свій» і «чужий» з неодмінними апріорними преференціями для перших. Носії такого типу свідомості фактично приречені проявляти нетерпимість, адже для них як членів закритої спільноти будь-які несистемні судження постають як порушення фундаментального нормативного очікування, що несуть небезпеку цілісності і якісній визначеності всієї групи [10, с. 75].

Дані обставини, з нашого погляду, зайвий раз підкреслюють соціальну цінність толерантності та її нагальну практичну затребуваність. Звернемося у зв'язку з цим до ідей ряду виданих мислителів сьогодення. Дж. Роулз в «Теорії справедливості» виходить з раціональності людини і вірить можливість раціонального принципу упорядкування життя суспільства. Вихідним принципом в ньому виступає справедливість, яка стосовно індивіда втілюється як вираження рівності його з іншими, що й означає рівну свободу рівних громадян. Така свобода можлива тільки за умови нейтральності держави і влади щодо світогляду чи способу життя будь-яких груп людей чи окремих індивідів. Цього, власне, й вимагає толерантність. Держава у такому разі стає спроможною виступати гарантом свободи, справедливості і рівності.

На переконання Дж. Роулза, єдиним обмеженням свободи, є зазіхання на саму свободу. Питання ж, які стосуються метафізичної чи релігійної проблематики, не можуть бути за своєю природою достовірно визначені, і тому є хибними самі абстрактно-метафізичні підстави для обмеження свободи і для релігійної нетерпимості.

Інше питання, на яке прагне відповісти Дж. Роулз, чи потрібна терпимість до тих, хто сам виявляє нетерпимість? Якщо порушується конституція і гарантовані нею свободи та права інших людей і виникає загроза їхній безпеці, то справедливі громадяни «можуть відповідним чином примусити нетерпимих поважати свободу інших» [11, с. 196]. Обмеження ж свободи одних не означає надання більшої свободи іншим. Тому хоча відмінності між людьми дуже суттєві, і ніхто не знає, як їх примирити за допомогою розуму, все ж таки люди можуть погодитись на принцип рівної свободи як критерій надання режиму толерантності чи відмови в ній. При цьому американський політичний філософ робить, з нашого погляду, вкрай важливе і дещо неочікуване як для прибічника раціоналізму застереження: якщо люди взагалі здатні погодитись на будь-який принцип, тобто, усвідомити пріоритет загального принципу над їхніми віруваннями. Якщо ж у них немає відчуття смирення, немає стыду і відповідно їм бракує людяності, то до них треба ставитись вже не згідно з вимогами справедливості. Але залишається відкритим питання, хто, яким чином, де і на яких підставах буде визначати як «недостатній» рівень моральності, аби винести вирок про недоцільність справедливого до когось ставлення?

У пізнішій роботі «Політичний лібералізм» Дж. Роулз також виходить з того, що існує множинність концепцій блага як факт сучасного життя, і що ця множинність є сприятливою для самого суспільства, «куди кожен може зробити свій власний внесок і перевагами якого кожен може скористатися» [12, с. 223]. Оскільки саме суспільство можливе лише на засадах соціальної кооперації, то люди як моральні істоти володіють здатністю розуміти, застосовувати, підкорятись вимогам справедливості як чесності. Значення останньої в тому, що вона є тлом, на якому тільки й можлива соціальна єдність у демократичній державі.

Виходячи з пріоритетності забезпечення єдності та справедливості в державі, Дж. Роулз вважає за нормальне існування різних концепцій блага, в тому числі, ірраціональних і навіть безумних, аби вони не підривали ці ключові принципи. Способом, який убезпечує їх цілісність, є розгортання дискусій у

термінах загально важливого для всіх громадян, без посилення на власні концепції блага як на безумовні докази. В результаті цього формується *public reason* «суспільний розум», одним із виявів і водночас передумовою якого є толерантність. В такому «суспільному розумі» поєднуються згода всіх розумних громадян, яка й утворює можливість, що дозволяє добре упорядкованому суспільству вирішувати проблему своєї стабільності на моральних аргументах, а не просто на авторитетах чи балансі групових інтересів. Цим визначається також дієвість досягнутого консенсусу, а разом з ним – і усталеність справедливо упорядкованого суспільства.

Інші вчені виходять з ситуації ціннісного плюралізму, що ставить під сумнів можливість шляхом застосування режиму толерантності (коли щось вимушені терпіти, хоча й вважають це меншовартісним порівняно з соціально прийнятним) пом'якшати відмінності у віруваннях та життєвих практиках людей, а значить і забезпечити співіснування через відсутність деякого спільного для всіх них розуміння. Апеляція до мови моралі у визнанні чогось як еталону, як норми, а іншого – як терпимого, хоча й недосконалого, на погляд Дж. Грея, також більше не відповідає сучасним реаліям, де розмовляють різними моральними мовами і де орієнтуються на несумісні моральні цінності. Тому ліберальна толерантність має бути замінена на практику *modus vivendi*, коли сторони відмовляються від пошуку спільного в своїх інтересах і від досягнення на цій основі консенсусу, а забезпечують співіснування на основі слідування принципу рівноваги сил. Звідси й вимога до влади «дотримання політичної нейтральності, а не толерантності по відношенню до конкуруючих концепцій благого життя» [13, с. 48].

Якщо йдеться про бажання та інтереси, то ними можна взаємно поступитись і тим самим досягти примирення між опонентами. Але якщо причиною суперечності є ідеали, яким притаманна власна універсалізація, то вони чинять опір спробам моралі примирити їх. Тому, вважає Р. Гее, з уведенням у політику ідеалів конфлікти не піддаються розв'язанню [14, с. 166]. Дж. Рез, однак, є менш категоричним у необхідності виключення апеляції до

ідеалів. Стосовно морально поганого, коли йдеться про вибір між добром і злом, то «моральний плюралізм не вимагає толерантності» до всього, що є аморальним, і держава «може примусово зазіхати на автономію одних, щоб захистити автономію інших» [15, с. 441].

Крім того, слід пам'ятати, що власне толерантність зародилась із необхідності позначення чогось другорядного за суспільним визнанням і тому в певному сенсі є корелятом *second-best*. Цікаві аргументи у цьому смислі наводить німецький вчений Райнер Форст. Оскільки те, що претендує на толерантне до себе ставлення, відрізняється і прийнятними, і неприємними рисами, то не принцип однакового відношення, а саме толерантність, що поєднує в собі і дозвіл, і незгоду, виступає доречною формою легітимації цього неприємного. Через властивий їй момент незгоди ми сигналізуємо про наше особливе, а саме толерантне ставлення до неприємного [16].

У зв'язку із зазначеним виникає проблема можливості суворої політичної нейтральності держави. Зазначається, що нейтралітет може бути питанням міри, коли йдеться про ставлення до різноманітних концепцій блага, сповідуваних різними людьми, адже «все те, що робитиме уряд, матиме неоднаковий відгук у носіїв відмінних концепцій *a good life* або в середовищі різних конфесій» [17, р. 816]. Крім того, запровадження практики толерування чогось в даний час містить в собі елемент невизначеності щодо майбутніх позитивних результатів, адже часто лише з часом виявиться чітко їхня цінність [18, р. 74].

У підсумку зазначимо, що толерантність є явищем соціальним за своїм походженням і функціонує в соціумі як принцип відносин між взаємодіючими в ньому суб'єктами, що затребуваний самим життям, як соціальна якість індивідів і важлива соціокультурна норма і моральна цінність, що слугує цілям мінімізації трансакційних витрат в умовах гетерогенного суспільства, в ім'я його деконфліктизації шляхом врахування та примирення суперечливих групових інтересів в суспільстві. Толерантність постає засобом протидії соціальної ентропії і відновлення єдності та соціальної солідарності соціуму на

основі легітимації з боку державної влади інакшості, протидії політичному радикалізму, тероризму, дискримінації, ксенофобії, негативному впливу стереотипів, упереджень, забобонів, що випливає з вимог загальноновизнаних цінностей свободи, основоположних прав людини, демократії, плюралізму. Як форма соціальності толерантність базується на засадах, які продукують відносини взаємної лояльності, діалогу і партнерської відповідальності за загальне благо. Цінність толерантності особливо стає помітною на фоні її антиподів – соціальної нетерпимості, етосу войовничості і насилля, монополії на світогляд, соціально-психологічних настроїв дискримінації, відрази, презирства, які всі разом роздмухують ворожнечу у суспільстві, підриваючи його цілісність і загрожуючи правам і свободам людини.

Література

1. Сучасна політична лексика : енциклопедичний словник-довідник/ за наук. ред. Хоми Н.М. – Львів : Новий Світ-2000, 2015. – 396 с.
2. Фукидид История / Фукидид ; [пер. Г. А. Стратановского]. – М. : Ладомир; АСТ, 1999. – 736 с.
3. Завершинский К. Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта / К. Ф. Завершинский // Политические исследования. – 2002. – № 2. – С. 113 – 131.
4. Etzioni A. The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society. – London : Profile Books, 1997. – 314 p.
5. McKinnon C., Castiglione D. Introduction: reasonable tolerance // The culture of toleration in diverse societies (Ed. by McKinnon C., Castiglione D.). – Manchester: Manchester University Press, 2009. – P. 1 – 9.
6. Waldron J. Toleration and reasonableness // The culture of toleration in diverse societies (Ed. by McKinnon C., Castiglione D.). – Manchester : Manchester University Press, 2009. – P. 13 – 37.
7. Макінтайр Е. Після чесноти : Дослідження з теорії моралі / Е. Макінтайр. – К. : Дух і літера, 2002. – 436 с.

8. Ленин В.И. Что делать ? / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений. –Т.6. – С. 1 – 192.
9. Керк Р. Основи і принципи консерватизму // Консерватизм : Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 1998. – С. 3 – 19.
10. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; [пер. с нем. под. ред. Д. В. Складнева]. – СПб. : Наука, 2000. – 379 с.
11. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 536 с.
12. Роулз Дж. Політичний лібералізм / Дж. Ролз // Сучасна політична філософія : Антологія ; [пер. з англ. – упоряд. Я. Кіш]. – К. : Основи, 1998. – С.192 – 238.
13. Грей Дж. Толерантность: постлиберальная перспектива / Дж. Грей // Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности / [пер. с англ. под общ. ред. Г. В. Каменской]. – М. : Праксис, 2003. – 368 с.
14. Гее Р. Свобода і розум / Р. Гее // Сучасна політична філософія: Антологія [пер. з англ. – упоряд. Я . Кіш]. – К. : Основи, 1998. С.137 – 190.
15. Рез Дж. Лібералізм, автономія та політика нейтрального ставлення / Дж. Рез // Сучасна політична філософія : Антологія / [пер. з англ. – упоряд. Я. Кіш]. – К. : Основи, 1998. – С.400 – 447.
16. Forst R. Toleranz im Konflikt: Geschichte, Gehalt und Gegenwart einesumstrittenen Begriffs. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003 . –816 s.
17. Macedo S. Toleration // A Companion to Contemporary Political Philosophy / ed. by R.E. Gooding, P. Pettit. – Oxford : Blackwell Publishers, 2007. – P. 813 – 819.
18. Williams B. Tolerating the in tolerable // The politics of toleration in modern life / ed. by S. Mendus. – Durharm: Duke University Press, 2000. – P. 65 – 75.

В статье отмечается, что толерантность по своему происхождению есть явление социальное. Она функционирует как цивилизованный принцип межсубъектных отношений в гетерогенном обществе. Апеллируя к ценностям свободы, основных прав человека и плюрализма, толерантность выступает средством деконфликтизации общественно-политической жизни и тем самым ориентирует его развитие на достижение демократического единства и социальной солидарности.

Ключевые слова: толерантность, общество, общность, социальная ценность, свобода, дискурс.

The paper emphasized that tolerance is a social phenomenon by its origin. It functions as a civilized principle of intersubjective relationships in a heterogeneous society. It appeals to the values of freedom, human rights and pluralism and it can on its base help to reduce conflict in social and political life and thus to focus its development to achieve democratic unity and social solidarity.

Key words: tolerance, society, community, socialvalue, freedom, discourse.

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

1. Ханстантинов Віталій Олександрович
2. Доктор політичних наук
3. Професор
4. Завідувач кафедри економічної теорії і суспільних наук
5. Миколаївський національний аграрний університет
6. 54001, м. Миколаїв, вул. Шевченка 67, кв. 23
7. моб. телефон (063) 48- 68- 417
8. khanstantinov@mail.ru